

УДК 316. 64: 502.2

Л. В. Потапчук

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМІСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті проаналізовано теоретичні підходи до сучасних досліджень, обґрунтовано поняття екологічної свідомості в психологічному і філософському контекстах.

Ключові слова: свідомість, екологічна свідомість, особистість.

Потапчук Л. В. Теоретический анализ проблемы исследования экологического сознания личности. В статье проанализированы теоретические подходы к проблеме экологического сознания личности. На основании современных исследований обобщается понятие экологического сознания в психологическом и философском контекстах.

Ключевые слова: сознание, экологическое сознание, личность.

Potapchuk L. V. Theoretical Analysis of Ecological Conscience Problem of Personality. Theoretical approaches to the ecological conscience problem of personality are highlighted in the article. The concept of ecological conscience is analyzed in psychological and philosophical contexts.

Key words: conscience, ecological conscience, personality.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні питання екологічної свідомості належать до глобальних соціально-психологічних проблем, які вивчає світова та вітчизняна психологія, оскільки вирішення екологічних питань неможливе без зміни екологічної свідомості сучасної людини. На думку науковців, екологічна свідомість є важливим світоглядним орієнтиром особистості, вона спроможна активно впливати на корекцію сучасного способу життя людей та форми їхнього природокористування. З огляду на це, важливого значення на сьогодні набуває системне вивчення екологічної свідомості зростаючої особистості.

Тому орієнтація сучасної молоді на становлення екологічної свідомості постала гострою проблемою сьогодення. Відповідно, **мета** статті – теоретично обґрунтувати поняття екологічної свідомості. **Завдання** – теоретичний аналіз стану розробленості проблеми в психологічній літературі.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Останнім часом питання про потребу формування екологічної свідомості активно

обговорюють дослідники, але поки що немає однозначного тлумачення сутності і структури екологічної свідомості.

Різнобічне вивчення означеної проблеми здійснено в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених. Обґрунтування розуміння феномену екологічної свідомості є центральним у низці робіт (Є. В. Гірусов, І. В. Кряж, Л. Г. Мельник, О. І. Салтовський, В. О. Скребець та ін.); визначення типології екологічної свідомості (О. Вернік, В. І. Вернадський, С. Д. Дерябо та ін.); зміст і особливості генези екологічної свідомості (З. І. Наджафова, В. Г. Панок, В. О. Скребець, С. І. Ясвін та ін.); потреба перебудови екологічної свідомості особистості (В. В. Пустовойтов, В. О. Сітаров, Ю. Швалб, В. О. Ясвін та ін.); екологічна свідомість як світоглядна система (О. В. Добридень, А. М. Львовичкіна, О. В. Рудоміно-Дусятська та ін.).

Відповідно до цього будуються різні концепції становлення екологічної свідомості особистості.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Наукові уявлення про навколишній світ, місце в ньому людини та гармонізація її відносин з довкіллям пов'язані з розвитком екологічної свідомості як результату відображення специфічних соціальних екологічних законів існування, визнання суб'єктивного значення наявних стратегій і технологій взаємодії з природним середовищем та формування на цій основі певного способу життя.

Екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення.

Для екологічної свідомості властиві усі ознаки свідомої діяльності з тією особливістю, що вона ініційована екологічним змістом.

Учені С. Дерябо, В. Скребець, В. Ясвін успішно розвивають цей напрям. Вони виокремлюють такі форми екологічної свідомості: індивідуальну, яка передбачає особистісні цінності й смисли; суспільну, що відображає узагальнені ідеї, уявлення різних соціальних груп або суспільства загалом.

Свідомість як вища форма психічного відображення, за К. К. Платоновим, інтегрує усі попередні форми відображення (фізичне, хімічне, інстинктивне, індивідуальне і суспільне) з урахуванням саморефлексії, яка організовує поведінку. Екологічна свідомість по-справж-

ньому реалізується у структурі стосунків людини з навколишнім середовищем, зумовлює та детермінізує відповідну поведінку і діяльність на основі саморефлексії, саморегуляції і корекції. Реалізується вона певною визначеністю у контролі за виконанням визначених програм взаємодії у природному, штучному, соціальному середовищі.

Екологічна свідомість унікальна, вона зумовлюється зовнішніми від неї не залежними екологічними чинниками, суб'єктивно переломленими крізь призму внутрішнього духовного світу людини. До неї належать усі суб'єктивні цінності, особистісні сенси, домінуючі установки, соціальні стереотипи, персональні бажання й прагнення, вся різноманітність психічних процесів, особистісних якостей, властивостей і станів, що стосуються екологічної дійсності. Тому екологічну свідомість розуміємо як здатність людей відтворювати проблеми екології в мисленні, як вищий рівень психічного відображення цих проблем.

Підкреслюючи саме це, ми не тільки надаємо свідомості екологічного змісту, а й фокусуємо на ньому увагу за умови будь-якої дії: педагогічної, психологічної, інформаційної. Якщо до визначення наукових понять підходити конкретно, то свідомість як психологічна категорія і явище людської психіки не може бути за своєю природою «екологічною», «економічною», «політичною». Але свідомість, як і мислення, може визначатися змістом та спрямованістю домінуючого ставлення людини до дійсності. У такому розумінні сутності екологічної спрямованості саме щодо екологічного змісту психічного відображення дійсності можна говорити про екологічну свідомість.

Екологічна свідомість формується насамперед завдяки стимулюванню екологічного мислення, яке проявляється в пізнавальній діяльності й характеризується узагальненим та опосередкованим відображенням дійсності. Специфіка ж саме екологічного мислення, як вказує В. Скребець, у тому, що індивід мислить категоріями, за допомогою яких будується система «індивід–середовище», відображується взаємодія та взаємозв'язок індивіда й середовища. Крім того, екологічне мислення потребує такої інтелектуальної діяльності, завдяки якій приймається потрібне рішення [9].

Отже, як вважають С. Дерябо, А. Львовичкіна, О. Рудоміно-Дусятська, В. Скребець, С. Ясвін та ін., екологічне мислення є основним компонентом екологічної свідомості, однак екологічна свідомість охоплює й інші психічні процеси, зокрема екологічну увагу, яка тісно

пов'язана з екологічною перцепцією та екологічним мисленням; екологічну пам'ять, що супроводжується екологічним афектом та екологічною волею [2; 4; 7; 9].

Проблема соціально-екологічної сфери особистості, зокрема формування її екологічної свідомості, є однією з ключових в екологічній психології. Це викликано змінами, які відбуваються через негативні наслідки нераціонального використання природи.

Отже, проблема оптимізації соціально-екологічних відносин виходить на перший план наукового пошуку і суспільної свідомості людини. Як відзначає М. М. Моїсеєв, «необхідна глибока моральна перебудова саме духу та змісту культури людства. Екологічні принципи будуть змінюватися разом із розвитком техніки й технологій, відповідно до витрат ресурсів і, можливо, через повну перебудову всієї технологічної основи нашої цивілізації. Людям доведеться визнати це і навчитися співвідносити свої дії, свої бажання і наміри з екологічними принципами. Й іншого шляху у нас немає» [6].

Осмислення цього становища надає розуміння того, що лише перебудова свідомості суспільства в ставленні до природи дасть змогу людству дотримуватися вимог екологічного імперативу і вийти на новий гармонійний рівень соціально-екологічних відносин.

З огляду на те, що суспільна свідомість виробляється в процесі багатогранної діяльності і виступає в окремих формах мислення, пов'язаних із напрямками діяльності людей і суспільства, ми погоджуємося з точкою зору Е. В. Гурусова, О. І. Салтовського, В. О. Скребця, С. І. Ясвіна та ін. про те, що екологічна свідомість виявляється значно ширшою, ніж просто форма суспільної свідомості, оскільки екологічні проблеми охоплюють всю світову спільноту і всю структуру суспільної свідомості [1; 2; 8].

Проблема формування екологічної свідомості є центральною в роботах Е. В. Гурусова, який під екологічною свідомістю розуміє сукупність поглядів, теорій та емоцій, що відображають проблеми співвідношення суспільства і природи щодо оптимального їх вирішення відповідно до конкретних потреб суспільства та природних можливостей [1].

Із цим визначенням співзвучна характеристика екологічної свідомості запропонував О. І. Салтовський: «у загальному вигляді екологічна свідомість є відтворенням екологічних умов життя та відно-

син між людьми і природою в процесі регулювання системи “суспільство–природа” у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, спільних для певних груп, що відображають їх ставлення до природи» [8]. Такий підхід засвідчує, що дослідники притримуються позиції залежності свідомості від соціально-екологічних відносин [1; 2; 8]. Під соціально-екологічними відносинами розуміється така система відносин між людьми, яка складається в процесі їх діяльності зі споживання природних ресурсів, раціонального використання, відтворення й охорони природи для задоволення своїх потреб залежно від типу екологічної свідомості. Йдеться про те, що екологічна свідомість зумовлює соціально-екологічні відносини, так само як соціально-екологічні відносини сприяють формуванню відповідного типу екологічної свідомості, а саме – ставленню людини до соціально-екологічних процесів і явищ. Так, екологічна свідомість та соціально-екологічні відносини детермінаційно поєднані між собою, оскільки одночасно є суб'єктом і об'єктом один одного.

Тому можна дати таке визначення екологічної свідомості. Екологічна свідомість – це тип суспільної свідомості, який є світоглядною системою поглядів, ідей, теорій та емоцій, які зумовлюють практичну і творчу діяльність людини в процесі становлення соціально-екологічних відносин та навпаки.

У сучасній літературі, присвяченій питанням перебудови екологічної свідомості (В. О. Ситаров, В. В. Пустовойтов, С. Д. Дерябо, В. А. Ясвін, О. Рудоміно-Дусятська та ін.), виділяють три її типи. Критеріями виділення такої типології є аналіз співвідношення детермінаційних зв'язків між суб'єктом та об'єктом, де в їх ролі виступають одночасно людина і природа.

Залежно від соціальної позиції, яку посідає людина у своєму ставленні до біосфери, визначається її тип екологічної свідомості.

За рівнем і напрямом соціально-екологічних відносин виділяються три найбільш змістовні позиції та відповідні типи екологічної свідомості:

1. Теоретичне та практичне намагання гармонійно жити та існувати, співпрацюючи з природою, вважати її рівноправним суб'єктом та взаємозадовольняти власні потреби. Ця позиція характеризує перспективний для гармонізації соціально-екологічних відносин екоцентричний тип екологічної свідомості.

2. Бути абсолютним володарем та підкорювачем природного середовища, вважати єдиною його функцією служіння людині та задоволення власних щораз більших потреб. Така позиція характеризує регресивний тип екологічної свідомості – антропоцентричний.

3. Жити під владою і заступництвом природи, вважати її господарем і наставником, підкоритися і служити їй, підпорядковуючи свої потреби. Така позиція характеризує неперспективний для оптимізації соціально-екологічних відносин тип екологічної свідомості – біоцентричний.

Головним із негативних наслідків антропоцентричної екологічної свідомості є формування культу людини-споживача і, як наслідок, – споживче ставлення до природи, сприйняття її тільки як ресурсу, джерела матеріальних благ. Пріоритетність антропоцентричної свідомості призвела до екологічної кризи. Саме тому актуальним постає питання про формування глобальної екологічної свідомості, під якою ми розуміємо екоцентричну свідомість. Згідно з поглядами Л. Г. Мельника, глобальна екологічна свідомість є осмисленням таких важливих моментів: по-перше, всі явища, які відбуваються на планеті, просторово пов'язані між собою. Будь-який інтерес, що наявний в екосистемах планети, так чи інакше відображається на всій екосистемі землі; по-друге, земля наближається до такого моменту, коли її економіка має перейти до економіки замкнутої системи на відміну від відкритої економіки, де завжди забезпечені нове надходження ресурсів і відплив відходів; по-третє, всі явища пов'язані в часі. Людина завжди повинна пам'ятати, що вона належить до суспільства, яке живе не тільки в сьогоденні, але й у майбутньому; по-четверте, слід усвідомлювати своє місце у Всесвіті, в просторовій та часовій нескінченності [5].

На відміну від екоцентричного і антропоцентричного типу екологічної свідомості, біоцентрична не потребує отримання спеціальних знань про закономірності розвитку в системі «людина-природа». Своїм змістом біоцентричний тип екологічної свідомості нагадує міфологічний світогляд, коли людина усвідомлювала своє життя як підкорення явищам природи.

О. І. Салтовський за гносеологічним критерієм відокремлює в структурі екологічної свідомості буденну і теоретичну свідомість. Буденна екологічна свідомість не систематизована у вигляді теорій та ідей, вона формується стихійно при безпосередньому контакті з при-

родним середовищем, при виконанні у своїй практичній діяльності ресурсів природи [8]. Однак, слід зазначити, що діяльність людини з початку її існування має цілеспрямований характер. Так, вже на початковому етапі історичного розвитку людства свідомість була невід'ємною частиною діяльності, як і відносин між людиною та природним середовищем. Проте буденна екологічна свідомість є лише зовнішнім відображенням екологічної ситуації. Втіленням такої концепції є формування теоретичної або систематичної свідомості, яка базується на знанні особливостей формування відносин у системі «людина-природа».

По-іншому розвиваються погляди на типізацію відношень «людина-природа» західних учених (Г. Брундтланд, Дж. Раду, Дж. Форрестер, А. Швейцер, У. Шелдон та ін.). Зокрема, У. Шелдон пропонує розділяти екосвідомість, відповідно до виділених ним на основі фізичної будови тіла трьох типів людей – екторморфних, мезоморфних та ендоморфних. Цій градації відповідають прояви їхнього темпераменту – вісцеротонії, соматонії і церебротонії. Екторморфний тип зосереджує увагу на власному внутрішньому стані, сприймає місцевість, залежно від свого настрою, а не такою, якою вона є насправді. Це тип, що сприймає пейзаж як екран для власного настрою. Мезоморфний тип відрізняється любов'ю до природи, вбачаючи в ній джерело свого оптимізму, місце діяльності. Цей тип людей сприймає середовище як об'єкт впливу. Тому вони й прагнуть опанувати цим простором і завоювати його. У сприйнятті природи такі люди відкриті для її впливу і мріють приєднатися до неї всією істотою, всіма почуттями.

На сучасному етапі взаємодії суспільства і природи важливою є проблема гармонізації у системі «Людина–Природа», оскільки вирішальний момент у розв'язанні цього питання, на наш погляд, належить екологічній свідомості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, результати теоретичного аналізу підтверджують зростання інтересу до вивчення проблеми екологічної свідомості особистості. Тому актуальним є дослідження формування екологічної свідомості на різних вікових етапах розвитку особистості.

Література

1. Гурусов Э. В. От экологического знания к экологическому сознанию / Э. В. Гурусов // Взаимодействие общества и природы. – М. : Наука, 1986. – 352 с.

2. Дерябо С. Д. Экологическая психология и педагогика: учеб. пособие [для студ. вузов] / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин; Акад. образования РФ. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 477 с.
3. Кисельов М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу / М. Кисельов // Філософська думка. – 2005. – № 2. – С. 12–15.
4. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології : навч. посіб [для студ. вузів] / А. М. Львовичкіна. – К. : МАУП, 2004. – 136 с. – Бібліогр. : С. 130–132.
5. Мельник Л. Г. Мир откровеный заново / Л. Г. Мельник. – М. : Наука, 1987. – 254 с.
6. Моисеев Н. И. Алгоритмы развития / Н. И. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – С. 267.
7. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічна психологія : навч. посіб. [для студ. вузів] / О. В. Рудоміно-Дусятська ; Міжрегіон. акад. управл. персоналом. – К. : Ін-т післядипл. осв. КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – 71 с.
8. Салтовський О. І. Основи соціальної екології / О. І. Салтовський. – К. : МАУП, 1997. – 166 с.
9. Скребець В. О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи : монографія / В. О. Скребець. – К. : Вид. дім «Слово», 2004. – С. 39–84.
10. Скребець В. А. Экологическая психология : учеб. пособие [для студ. вузов] / В. А. Скребец. – К. : МАУП, 1998. – 142 с.